

ОСТРОЗЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ ОСЕРЕДОК У ПРОЦЕСІ ВИРОБЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНО-ПИСЕМНОГО СТАНДАРТУ.

У процесі витворення національних літературно-писемних мов завжди прямо чи опосередковано присутній взірець, певний ідеал, який у випадку сприйняття більшістю, стає своєрідним узусом, згодом і нормою. Вочевидь норма (стандарт) упроваджується на державному рівні і підтримується законодавчо. Наскільки можна говорити про писемну норму в давнину, наприклад, у середньовіччя? Враховувати обов'язково потрібно конкретні обставини й ситуації. У другій половині IX ст. на сході Болгарії склалися особливо сприятливі умови для розвитку писемності слов'янською мовою. На церковному соборі 893 р. старослов'янська мова була проголошеною мовою церкви і держави. Не більше, не менше стає офіційною, державною. При написанні релігійних текстів місцеві писарі взували на перекладені й укладені солунськими братами Кирилом і Мефодієм та їхніми учнями книги Святого Письма. Старослов'янська мова стала взірцем для більшості південних та східних слов'ян. Проте цей взірець ніколи не був тривалий час сталим, стабільним. Він завжди більшою чи меншою мірою онароднювався розмовною місцевою стихією.

Потрапивши на землі Київської Русі, загалом добре вироблена старослов'янська мова в її болгарському ізводі, була зразком для руських людей. Те, що старослов'янський мовний взірець був напрочуд впливовий на Русі, свідчить його фактично безперервна тяглість аж до XVII ст., коли українці й білоруси, вже остаточно визрівши до друку Святого Письма зрозумілою для простого люду мовою, все ж і в Заблудові 1569 року і в Острозі 1581 року видрукують його старослов'янською. Вирішальним став саме факт наявності старослов'янського мовного зразка! Отже, в конфесійній сфері старослов'янщина панувала майже до кінця Ренесансу. Інакше було в інших сферах використання писемної мови. Уже в Київській Русі з'являються твори, де відхід від старослов'янського взірця став очевидним. У подальшому світська писемність все більше вивільняється від церковнослов'янщини, наповнюючись народнорозмовними елементами, елементами мов-контактерів. Відбувається зміна взірця. Але, говорячи про церковнослов'янську мову, треба пам'ятати, що вона була добре виробленою, цілком сформованою, що зусібч відповідала поняттю «літературна мова». Це був справді мовний стандарт, зразок, якому можна було вчитися за певними правилами. На що орієнтувалися люди руські в XV – XVI ст., коли усвідомили, що писати варто «выразумѣніа ради простих людей, которые письма полского читати не умеют, а языка словенского, читаючи писмом рускимъ, выкладу з словъ его не розумеют»¹ [1]? Які були в руських людей, що проживали у Великому Князівстві Литовському та Польській Короні, мовні зразки? По-перше, старослов'янська мова, по-друге, традиція використання руської мови на народній основі в Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві, по-третє, від кінця XVI ст. – польська. Як і коли зреалізувався в культурному середовищі українців та білорусів (людей руських) відхід від старослов'янського мовного взірця? Зрозуміло, що «народження» руської мови (літературно-писемної мови українців і білорусів) відбувалося поступово. Вершинним актом її прояву, мабуть, стала поява трьох Статутів ВКЛ, а також руськомовна (чи простомовна) рукописна та друкована продукція українських та білоруських культурних осередків. Незважаючи на те що ці осередки географічно були дуже віддалені (Острог, Львів, Дермань, Луцьк, Несвіж, Заблудів, Вільно), їх значною мірою об'єднувало послуговування однією, (і це без будь-якої кодифікації²) літературно-писемною мовою.

Одним із найвпливовіших і чи не найбільш значимих таких осередків був Острог. Діяльність учасників Острозького культурного осередку (ОКО) розпочинається в другій половині XVI ст., а перші друки нецерковнослов'янською мовою з'являються у 80-х рр.³ Ці дати важливі для усвідомлення початків певної стандартизації руської мови. Майже одночасно

¹ В.Мякишев. Язык Литовского статута 1588. – Кракув. – С. 29.

² Граматика волиняка Івана Ужевича 1643 року була рукописна, до того ж написана у Франції. Говорити про її вплив на формування норм тогочасної писемної мови немає жодних підстав.

³ Передмова до Острозької Біблії (1581), Ключ царства небесного (1587).

східнослов'янський кириличний світ побачив два видання, які суттєво вплинули на подальший розвій писемно-літературної мови на українських і білоруських землях – це «Ключ царства небесного...» Герасима Смотрицького та Статут Великого Князівства Литовського 1588 р. Зараз важко сказати, яким був наклад «Ключа...», проте, треба думати, що серед освічених верств руської людності він мав поширення. Примірник Статуту 1588 р. безсумнівно був у всіх повітових канцеляріях, а також, не виключено, що й у князівських та шляхетських родин, адже мав бути дороговказом у врегулюванні правових відносин. Мова Статуту і острозьких друків стали також своєрідним взірцем для українців і білорусів. Про очевидний вплив Статуту та видань Острозької друкарні на подальший розвиток української й білоруської писемно-літературних мов годі сумніватися. Складніше відповісти на питання: Чому вихідці з різних місцевостей України й Білорусі (наприклад, Г.Смотрицький зі Смотрича тепер Хмельницької обл., Д.Наливайко з Гусятини тепер Тернопільської обл., А.Римша із с. Пенчина тепер Новогрудського р-ну Брестської обл.), пройшовши через аудиторії Острозької академії, у власних творах майже не виявляли свої рідні говірні особливості? Аналізуючи оригінальні твори та переклади Острозької друкарні, складається враження, що їх ретельно хтось відредагував за неіснуючими, але вочевидь помітними правилами.

І в творах А.Римші, і в Г.Смотрицького, і в Д.Наливайка знаходимо безсумнівно більше спільних рис, ніж оригінальних місцевих говірних.

Для прикладу наведемо три зразки творів представників Острозького культурного осередку.

Герасим Смотрицький

Яснеѡсвецо́ному и вел'мому кѣжти а пѣу
Александрови Константиновичови Бѡжию мѣстию кнѣжи Острозскому,
воевѡдичови кїевскому и прѡчаа и дѡлей и ещѣ.

Яснеѡсвецо́ное, вел'можное а млстивое кѣжа.

Ижъ ма́ло не всѣ рѣчи, створѣныѡ от почѡт'ку свѣта за предѣвным оустроєниемъ их творѣца, преходѣти едѣны по другых и пременѡтисѡ и гѣнути мусѡт. Едѣны в' едѣномъ округоу лѣта, другїе в' колку, инѣе в' колкудесѡть аж и до стѡ и дѡлей. Ачѣ естество или натура их не гѣнеть, кгда ж прѡшлomu подѡбное выростѡеть и рѡдитсѡ едѣно з' другѡго.

Тѡкже и нарѡдъ дюдскїѣ, котѡрому всѣ тѣе рѣчи суть подручны и подѡны: выѡко летѡючие птїцы, глѡбоко плаваючие рѣбы, бѣстро скѡчучїе звѣри и все иноѡ под нѡги ѡму есть покоренѡ. Авжды и той тѡкже менѣтисѡ, толко не гѣнути мусѡт. Едѣны корѡт'ко ли, дѡлго ли нѡ свѣте побивавши, до обще' мѡтере своеѡ ворѡчѡютсѡ, а ѣныѡ на мѣстѡца их наступѡют. И такъ в томъ вѡла Бжїѡ дѣтсѡ и дѣѡтисѡ будѣть ажъ до скончѡнїѡ свѣта⁴.

Андрїй Римша

На прѡславныѡ а старовѡчныѡ клеѣноты или гербы
ясневѡл'можного пана Лѡвѡ Сапѣги, подканцлерѡго Великого Кнѡзства Литовского,
Слонимского, Маделского, Марковског и прочих старосты епикграма.

Всѡе можѡмъ своѣмъ ѡчесомъ лацно ѡбачити,
Дѡлжыны и шырокѡсть шнурѡмъ позначити.

И чѡловека можѡмъ познати по тѡвары,

---

⁴Публікація за виданням: Герасим Смотрицький. Ключ Царства небесного. / Підгот. до вид. В.Мойсієнко, В.Німчук. – Житомир, 2005. – С. 5.

Если въ себе не маєт лишнее привары.
 Але где цнота себе обрала оселость,
 Тамъ ростропъ есть до всего и мужская вмелост,
 Которая зацные завжды дома буди
 I клейноты роздасть, тыми слынуть люди.
 Бо такие николи зъ света не изъходеть,
 Але один по другомъ во веки славу плодетъ.
 Хочешь же са присмотрет гербомъ, праве, значнымъ,
 Заразъ можешь познати, суть в дому зацнымъ.
 Зьдавна славныхъ Сапегов тые з предковъ своихъ
 Заквитывали въ цнотахъ, знат, во лилияхъ троихъ,
 При которыхъ з оружьемъ коньный воинъ стоять,
 Знакомъ того, иж са з нихъ ни одинъ не боить.
 Служить своимъ сподаремъ ку каждой потребе,
 Не литуючи скарбов, ни самого себе.
 Къ тому видишь якъ въ локоть пострелена рука,
 Видишь, ижъ въскрозь изъ туга з пострелного лука.
 Такий пострель никого дома не поткаеть,
 Одно, хто поганьские польки розрываетъ.
 Въ тыхъ же гербехъ посредку есть стрела зъ крестами
 Дмема, а третий блиско осажономъ луками.
 Тые знакомъ, ижъ они болшъ для хрестиянства,
 Клали здорове свое, не смотречи паньства.
 Смотри жъ вышей, узришь тамъ над гельмомъ коруну,
 Котораа дасть знать, ижъ тамъ Богъ фортуна
 И цноту зъ сильнымъ мужьствомъ сполне коронуєт
 Чого у нихъ ани моль, ни ржа не попусует.
 А живете Сапегове вси в многие лета,
 Ваша слава слымъ будеть, покуль станеть света.
 Подавайте жъ потомькомъ, што маєте зъ предьковъ,
 Вед же и вашихъ цныхъ справъ ввевесь светъ полонъ светьковъ.
 Андрей Рымша⁵.

Дем'ян Наливайко

На гербъ я снѣ ѿ свецѣныхъ и хъ млсти
 кнѣжатъ ѿ стрѣзскихъ

Гербъ кождый цноты домѣ выражаетъ
 звлѣща кгда са в чомъ бгъ не ѿбражаетъ.
 На кони рыцерь з мечемъ значит мѣзство,
 ѿ крсть, мѣсаць и звѣзды набоженство.
 То ѿбоѣ в томъ домоу кождый бачить,
 моудрый признает, глоупый ѿ ко рачить.

Прозьба читѣлникова ѿ часъ

⁵ Публікація з тексту оригіналу Статуту 1588 року за виданням: Статути Великого Князівства Литовського у 3 томах. Т. III. Статут Великого Князівства Литовського 1588 року у 2 книгах. Книга 1. / За ред. С.Ківалова, П.Музиченка, А.Панькова. – Одеса, 2004. – С. 26-27.

Ча́се доро́гій, ча́се не пере́плачо́ный.
на́збыть скѡпо́ю вагою мнѣ оу́ зычо́ный.
Быстрѣ́й над мо́рскі́й кора́бль живо́тъ мо́й прова́дишь,
нѣгдѣ́ длѧ́ спочине́на ꙗ́ нами́ не зава́диш' .
Вла́сне ꙗ́ къ кото́рыѣ в днѣ́ кора́блѧ́ лежа́тъ,
зда́стьсѧ́ и мѣ́ же́ внѣ́мъ стоа́тъ кдгы́
на́йпроу́дше бѣ́жатъ.
В око́ м'гнѣ́ню ма́ прова́дит вѣ́к' мо́й к'ста́рости,
а́ нѣ́ сѧ́ розба́чити могу́ в то́й ма́лости.
Па́ддю́ бо вѣ́м (а́ правди́вѣ) змѣ́ренный вѣ́к',
Давы́д прѣ́ркъ до́ бѣга́ ре́къ ма́еть чо́ловѣ́къ.
Не смѣ́ю тѧ́ ѡткла́дати на вѣ́к' пото́мный,
бо́мъ тебѣ́ непѣ́венъ ꙗ́ ко чо́лвѣ́к' оу́ ломный.
Даро́уй ми то́ прочита́ти и́ оу́ чини́ти,
ѡ́ що́ бы́ мѧ́ там ю́ жъ́ не мо́гли ѡ́бвини́ти.
Оу́ зы́чь до попра́вы живо́та ꙗ́ ко́го днѧ́,
по́ки не зга́сла вѣ́коу́ мо́его́ походнѧ́.
Е́сли ми́ не сфо́лькгоу́єшь пѣ́вне ма́ стра́тиш,
и́ ю́ жъ́ ма́ там и́ ти́сачею́ лѣ́т не за́плати́ш'⁶.

Порівнюючи наведені зразки, відзначимо хіба деякі фонетичні особливості у Римші: відсутність літери *ѣ*, вживання графеми *ы* після шиплячих, однак загалом певна уніфікація писемної мови, якою послуговувалися представники ОКО, очевидна.

Що ж саме справляло і справляє враження на дослідників про наддіалектний характер цієї мови? Уявне бажання писарів якимось чином дбати про зрозумілість письма для всіх «людей руських»? Традиція використання літературно-писемної мови Київської Русі, яка мала багато спільних ознак для вихідців з українських та білоруських земель? Ні перший, ні другий факт цілковито відкидати не можна, але в жодному випадку – вони не вирішальні. Живомовний чинник у перших грамотах великокняжої канцелярії був очевидний. Проте пошуки витоків цього елемента на півночі Білорусі та півдні України незаперечно приводили істориків мови у лінгвістичний тупик. Вирішальну роль у появі помітної частки живомовної стихії «руської мови» відіграли поліщуки, які і внесли отой незбагненний і нездоланий для багатьох дослідників надрегіональних характер цієї мови. Очевидно, що усвідомлення мовної ситуації для XV-XVII ст. неможливе крізь призму існування лише двох сформованих літературно-писемних мов – білоруської та української. Від XIV ст. щонайменше, а вочевидь, що й раніше, на землях Південно-західної Русі виразно постає поліський мовний континуум. Чи не тому, яку б спірну українсько-білоруську пам'ятку ми не взяли, з великими потугами знаходимо кілька південноукраїнських або білоруських рис. Але з легкістю більшість із них укладається в мовні характеристики поліських (північноукраїнських та південнобілоруських) діалектів.

Думаємо, варто виділити основні дві тенденції у процесі витворення так званої «простої» літературно-писемної мови на українських та білоруських землях: по-перше, врахування традиції попередників використовувати народно-розмовну стихію, передовсім

⁶ Публікація зі стародруку: Лѣкарство на ѡспалый оумыслъ чо́ловѣ́чій. – Острог, 1606. Зберігається у відділі стародруків НБУ імені В.Вернадського, шифр: Кир 795. – С.1-2.

у практиці справочинства; по-друге, свідоме відштовхування вузько-локальних (передовсім властиво південноукраїнських та білоруських) діалектних рис.